

УДК 37.018.1(=16):316.614.5(091)

DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267066

**ВИНИКНЕННЯ МАЛОЇ СІМ'Ї ТА
СТАНОВЛЕННЯ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ У ДАВНІХ СЛОВ'ЯН**

Радул Ольга Сергіївна, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри дошкільної та початкової освіти Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0627-1541>

E-mail: olga.s.radul@gmail.com

***Анотація.** На основі аналізу писемних пам'яток Давньої Русі, етнографічних, фольклорних праць у статті висвітлено процес становлення малої сім'ї у давніх слов'ян, її функціонування та пов'язане з нею формування сімейного виховання. Мала сім'я, яка у давніх слов'ян виникає у VII–IX ст., що складалася з батька, матері та їхніх дітей, які не були у шлюбі, проживала в окремому житлі, мала власне господарство. У малій сім'ї було 5–7 дітей. Мала сім'я, як основна господарська одиниця, мала певні права й обов'язки, які за часів Русі регулювалися традиційним та державним правом, церквою. Посилюється відповідальність батьків за виховання дітей, їхнє забезпечення, влаштування у житті. Із розвитком малої сім'ї виникають спеціальні обрядові дії й родинні свята, родинні поняття і терміни.*

***Ключові слова:** народна педагогіка, виховання, мала сім'я, Давня Русь, обов'язки, права, родинні свята.*

**THE ANCIENT SLAVS SMALL FAMILY APPEARANCE
AND THE ESTABLISHMENT OF FAMILY UPBRINGING**

Radul Olga Serhiyivna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of Department of Preschool and Primary School Education, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Ukraine, Kropyvnytskyi

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0627-1541>

E-mail: olga.s.radul@gmail.com

***Abstract.** Based on the analysis of written documents of the Ancient Rus, ethnographic and folklore works, the article reveals the process of becoming of an ancient Slavs small family, its functioning and the related to this settling of family upbringing. The ancient Slavs small family, which appeared in the 7–9th centuries, consisted of parents and their unmarried children living in a separate dwelling and having their own household. There usually were 5–7 children with boys according to folklore prevailing. The small family as the basic economic unit had its duties and rights, which in the times of the Ancient Rus were regulated by custom and state law and the church. In the middle of the 11th century as the result of the interaction between the ancient pagan norms and newly introduced Christian ones there began the formation of Ancient Rus family and marriage law framework which was recorded in the Volodymyr Svyatoslavovych and Yaroslav the Wise church Statutes. In the 11–13th centuries a number of the family and marriage law norms were included in princely codes of Rus'ka Pravda, chronicles, parchment charters and birch bark manuscripts.*

The married couple had the obligation of mutual allowance. The main source of the family wellbeing was the husband's labour. Neither the husband nor the wife had a right to walk out on one another if

any of them was seriously ill. Rus'ka Pravda of Yaroslav the Wise provided for the liability of children material support and their future settlement. The husband and father was accountable for his wife's and children's actions to the out-of-family public authority while the family was equally accountable for his actions. Parents settled their children marriage. In the presence of son-heirs, daughters were ruled out any inheritance, however brothers took care of their sister. Public authority and the community provided no allowance for the elderly, as it was purely their children's duty. Therefore, parents taught their children to respect the elder, which was supported by the cult of ancestors. Gradually, in small families there appeared such evaluative categories as the parental responsibility for the children upbringing, parents' authority, and family virtue. With the rise of family upbringing, there appear new family customs, rituals and holidays. Such ancient rituals included naming, introducing to the family (wrapping in father's shirt), cooking ceremonial dishes to honour Rozhanyts (Great-Mothers of the World) for the holiday of the family, first bathing, first putting in the cradle, first step etc., which were held in the family circle. These are purely family holidays connected with the child's birth and first months of their life. There also come into being family notions and terms.

Keywords: folk pedagogy, upbringing, small family, the Ancient Rus, obligations, rights, family holidays.

Постановка проблеми. З давніх часів і впродовж тривалого часу в усьому світі сім'я була основним осередком виховання дітей. У вітчизняній історії утворення малої сім'ї та виникнення сімейного виховання відносять до часу розпаду первісності й зародження державності. У зв'язку із посиленням уваги до національного виховання вивчення витоків родинного виховання є важливою науковою проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню історії родинного виховання в останні роки присвячено не так багато праць. Більшість публікацій стосується народної педагогіки – її витоків, змісту, методів і засобів виховання дітей. З-поміж найвагоміших з них, в яких частково досліджується зазначена проблема назовемо праці Сявакко Є. (Українська етнопедагогіка: навчально-методичний посібник (2002)), Окольнічої Т. (Східнослов'янська педагогіка в етнографічних джерелах ХІХ – першої чверті ХХ століття: монографія (2018)), а також наші публікації – Виховання дітей в процесі життєдіяльності давніх східних слов'ян (VI–ХІІІ ст.): монографія (2013) та спеціальна стаття «До витоків формування сімейного виховання у давніх слов'ян та їх пращурів» (2009).

Мета статті – на основі аналізу писемних пам'яток Давньої Русі, етнографічних, фольклорних праць висвітлити процес становлення малої сім'ї у давніх слов'ян, її функціонування та пов'язане з нею формування сімейного виховання.

Виклад основного матеріалу. У давньоруському середньовіччі відомі два основних типи сім'ї з перехідними стадіями між ними. Одна з них – мала сім'я – складалася із подружжя та їх дітей, які не були у шлюбі, проживала в окремому приміщенні, мала своє господарство. Інша, яка існувала поруч з нею, – велика сім'я, або «род», як її називають джерела. Ця сім'я складалася із старших людей – батьків, їх синів із дружинами й онуками [16]. Дослідник історичної демографії О. Вишневський, не відкидаючи існування малої сім'ї за часів Давньоруської держави, зазначає, що мала сім'я могла існувати самотійно, але вона ніколи не протистояла сім'ї великій [10, с. 52].

Учені М. Гаврилюк, О. Кравець, С. Юшков зазначають про залишки існування патріархальної сім'ї на території України ще й у XV–XVI ст. У східних слов'ян вона називалася «дом, двор, дворище, изба, печище» [1, с. 193; 10, с. 52].

Наголосимо, що патріархальна сім'я X–XIII ст. і більш пізніх періодів була не такою, що існувала на етапі розпаду первісного суспільства. Це була група родичів, яку утворювали кілька малих сімей, і була певною юридичною, суспільною, ідеологічною, однак не виробничою єдністю. Члени великої сім'ї X–XII ст. мали спадкоємні права, традиційно володіли обов'язком і правом кривної помсти, неодмінною рисою цієї організації була її екзогамія.

Мала сім'я складалася із батька, матері та неодружених дітей, по 5–7 дітей у кожній родині. За даними В. Козюби, який проаналізував антропологічні матеріали із ґрунтових сільських могильників правого берега Дніпра і могильників на горі Щекавиця (Київ) середній дітородний вік давньоруської жінки ледь перевищував тридцятирічний рубіж. Зрозуміло, що за цей період вона могла народити не більше 7 дітей. При цьому до дорослого віку доживали не всі діти: до п'ятнадцятирічного віку доживало 60 % хлопчиків і 40 % дівчаток [5, с. 30–31].

Зважаючи на більшу смертність дівчаток у ті давні часи, хлопчики у сім'ях переважали. Це засвідчують і різні види усної народної творчості: так, майже в усіх варіантах казок про Котигорошка селянська сім'я складається із батька, матері, двох братів та однієї сестри до народження головного героя [10, с. 195]. У пісні, записаній П. Киреевським у першій половині XIX ст. йдеться про таке: «Во славном во городе Киеве Жила была молода вдова. У вдовушки было девять сынков, а дочка десятая...» [10, с. 195].

У дітях батьки бачили насамперед тверду гарантію в нових робочих руках, які б могли допомогти забезпечити господарчу стабільність сім'ї («...Перший синочок – ратаєнько в полі, А другий синочок – рибалка на річці, А третій синочок – бортниченько в лісі»... [3, с. 138]), а тому народження дитини було важливою і радісною подією. Рідні раділи появі нової людини, і ці почуття виявляли життєстверднувальною оптимізм, пов'язаний із збільшенням сім'ї та продовженням роду. Батьківське щастя, щастя у дітях у давньоруській мові називалося «благочадье», доброчадствие» [12, т. I, с. 215, т. III, с.17].

Однак при народженні перевагу надавали все ж таки хлопчику, зазначає вітчизняний історик, етнограф М. Сумцов. Бо він – майбутній працівник, який згодом прогодує себе, сім'ю і багато років буде допомагати їй, до відділення від неї. Дівчинка могла допомагати переважно матері, її треба було постійно оберігати від викрадення, готувати придане [14, с. 29–30]. Такі уявлення зафіксовані в українському фольклорі: «За вами, синочки, получатиму подарочки, Тонкі серпаночки, А за вами, донечки, проливатиму сльозочки» [6, с. 265].

Мала сім'я, як основна господарська одиниця, мала певні права й обов'язки, які не поширювалися на всю споріднену групу таких сімей, що підтверджено писемними пам'ятками. У давньоруський період вони регулювалися традиційним та державним правом.

Норми сімейного права Давньоруської держави регулювали стосунки всередині малої і великої сімей, а також стосунки членів сімей з общиною і державою. Основою сімейного і шлюбного права XI–XII ст. були норми, що виникли у взаємостосунках сім'ї з общиною і державою, що формувалася, ще за язичницьких часів. Уже тоді в Київській і Переяславській землях перемогла моногамія, а шлюб шляхом «умикання» (викрадення) нареченої став пережитком, що зберігся тільки як обряд. Архаїчні форми шлюбу в той час ще існували у менш розвинених районах – лісових частинах Русі, у басейнах верхнього Дніпра, Прип'яті, Оки, де були більш сильними пережитки первісного ладу [16].

Християнська церква після офіційного утвердження на Русі у X ст. частково змінювалася і пристосовувалася до традиційних норм, які існували у східних слов'ян. На середину XI ст. внаслідок взаємодії давніх язичницьких норм і привнесених християнських сформувалися основи давньоруського сімейного і шлюбного права, зафіксовані у церковних статутах Володимира Святославича [15] і Ярослава Мудрого [13]. В обох статутах в установчій частині перераховуються справи, що відносяться до церковної юрисдикції. Так, у статуті Володимира йдеться про розлучення подружжя (*розпусть*), про посаг та інші шлюбні справи (*смильное*), бійку і майнові суперечки подружжя (*пошибеньє промежу мужем и женою о животе*), шлюби між близькими родичами (*в племени и сватовстве поймутся*), про образу дітьми батьків і суперечки родичів стосовно спадщини [15, с. 40; 9, с. 14]. У «Статуті князя Ярослава про церковні суди» до церковної юрисдикції належали злочини проти моралі та сім'ї, викрадення дівчат, примушення дітей до шлюбу з батьками, шлюби близьких родичів, двоєженство, самочинне розлучення, народження позашлюбної дитини, перелюбство, зґвалтування, пияцтво, бійки і нанесення батькам тілесних пошкоджень, а також злочини проти здоров'я і гідності людини [13, с. 41–43; 9, с. 15].

У XI–XIII ст. низка норм сімейного і шлюбного права містилися в князівських кодексах – Короткій та Просторовій редакціях «Руської Правди», в літописах, у пергаменних і берестяних грамотах.

Голова сім'ї, батько, за власні дії і вчинки членів сім'ї був відповідальним перед будь-якою позасімейною публічною владою: общиною, світським або церковним представником державної влади. Згідно із Статутом Ярослава не тільки чоловік відповідав за дії дружини і дітей, а й сім'я розплачувалася за вчинки її голови. За дітей, зокрема і дорослих, але ще не одружених, відповідальність, ймовірно, несли обоє батьків. Вони влаштовували шлюб власних дітей, причому мали право робити це примусово [13, с. 43–44].

Християнська церква на Русі присвоїла собі право утвердження шлюбу й пропагувала, що його укладання є одним із божественних таїнств. Однак церковне «вінчання» ще тривалий час не могло витіснити старих звичаїв «свадьби». За свідченнями сучасника у 1080-х рр., вінчалися тільки бояри і князі, а прості люди влаштовували весілля з «плясками» і музикою [10, с. 54].

Весілля передували заручини, змова, які супроводжувала трапеца у батьків нареченої з обов'язковими стравами – хлібом-караваєм і сиром. Відмова нареченого від шлюбу після змови вважалася ганьбою для нареченої й

компенсувалася грошима, до якої церковна влада додавала ще й штраф на свою користь: «Если из-за девушки будет разрезан сыр, а потом сделают не так, за сыр гривну, а за оскорбление ей 3 гривны, а что потеряно, то ей заплатить, а митрополиту 6 гривен» [13, п. 35, с. 43].

Церква забороняла шлюби між родичами навіть у шостому поколінні, тобто між троюрідними братами і сестрами. Тільки їхні діти могли одружуватися. Шлюбним віком для чоловіків вважалося 15 років, для жінок – 13–14. Церква схвалювала шлюби після 15 років. Однак згідно давньоруських літописів, женили і до 11 років, заміж могли видавати й у 8 років [10, с. 54]. Так, Київський літопис під 1187 роком повідомляє, що Суздальський князь Всеволод віддав свою доньку Верхуславу заміж за Ростислава «і тужив за нею отець і мати, тому що вона була мила їм обом і молода, маючи вісім літ» [4, с. 345]. Літописні записи мають на увазі, звичайно, тільки княжі кола. Проте можна вважати, що це було загальнозживаним явищем.

Можна було укласти не більше двох шлюбів.

Батьки стосовно дітей мали не тільки великі права, а й обов'язки. Так, «Руська Правда» (Просторова редакція), Статут князя Ярослава передбачали відповідальність за забезпечення дітей і влаштування їх у житті. Невидання доньки заміж каралося штрафом на користь митрополита. За існування нащадків-синів доньки не отримували спадку, але брати опікувалися сестрою [13, п. 29, с. 43; 11, с. 37–38]. Я. Щапов зазначає, що, оскільки у візантійському церковному праві така норма про відповідальність батьків перед дітьми невідома, можна припустити, що тут зафіксовано давньоруське право язичницького часу, згідно з яким община або інша влада примушувала батьків забезпечити заміжжя доньки [16, с. 217–218].

Основним джерелом її існування сім'ї була праця чоловіка. Жінка активно допомагала вести господарство, а також народжувала та годувала дітей, багато з яких помирало у дитинстві. Регулювання дітонародження майже не існувало, хоча й були відомі деякі зілля, що викликали викидень. Водночас суспільна система жодним чином не забезпечувала засобами існування старих людей. Їх утримання покладалося тільки на дітей. Тому батьки виховували у дітей поважне ставлення до старих людей, підкріплене культом прашурів, що існував у давніх слов'ян.

Більша частина рухомого майна була власністю чоловіка. Дружина не мала прав на майно, нажите у спільному господарюванні. Вона мала частину власності, отриману нею у придане. Придане є досить раннім суспільним явищем і виникає за часів переходу до державності. Приданим вважалося майно, що було одягом, предметами домашнього господарства та іншими речами, які отримувала наречена від батьків і приносила в дім нареченого, воно було начебто запорукою можливості її існування поза господарством майбутнього чоловіка. Після смерті дружини право на успадкування її приданого мали тільки її власні діти. Дружина після смерті чоловіка одержувала частину спадщини і ставала главою сім'ї. Батько мав розподіляти своє майно між своїми синами, а боярин – ще й серед дочок [11, с. 37–38; 9, с. 79; 16].

У подружжя існували обов'язки щодо взаємного утримання. Ні чоловік, ні дружина не мали права залишити один одного, якщо один із них був тяжко хворим. Право розв'язувати внутрішньосімейні питання щодо стосунків між чоловіком і дружиною, а також дружини з навколишнім світом, як і право покарання за вчинки усіх членів родини, належали чоловікові [13, с. 42–44; 16].

Отже, у малих сім'ях поступово виникають такі оцінні категорії, як відповідальність батьків за виховання дітей, авторитет батьків, достоїнство сім'ї. О. Вишневський наголошує, що до того часу, коли сім'я, виростаючи із зародкових, проміжних, перехідних форм, існуючих одночасно з родовою організацією, досягає зрілості, набуває визначеності і її виняткова відповідальність за продовження роду, за наступність поколінь усередині сім'ї. Сім'я є великим кроком до усвідомлення людиною свого «Я», своєї окремоті від інших і водночас своєї єдності з колом «близьких» людей, безпосередньо пов'язаних з цим «Я». Народження, хвороба, смерть у сім'ї є подіями, що так чи так впливають на внутрішнє «Я» інших її членів, а тому є емоційно забарвленими. Тепер життя дитини, що з'явилася на світ, краще захищають не просто стіни більш досконалого житла, а й весь дух сім'ї. Дітовбивство перестає існувати [10, с. 56].

Із зародженням і становленням сімейного виховання зароджуються й певні обрядові дії і родинні свята. До давніх дій і обрядів, залишки яких збереглися і в ХІХ ст., зокрема належать такі: надання імені, залучення до родини (замотування у батьківську сорочку, приготування ритуальних страв на честь Рожаниць (праматерів) на свято родини); перше купання; перше вкладання в колиску; перші кроки та ін., які відбувалися в родинному колі. Це суто сімейні свята, що пов'язані з народженням дитини та її першими місяцями життя.

Найбільшим з них було свято залучення дитини до родини, домашньої оселі, яке існувало і в ХІХ ст. Зазвичай, після народження дитину замотували у батьківську сорочку. Для дівчинки першою пелюшкою могла бути і сорочка матері [373, с. 266; 14, с. 30]. М. Сумцов зауважує, що більш давнім звичаєм є загортання дитини у батьківську сорочку. Своім корінням він сягає часів патріархату, коли батько дитини, замотуючи дитину у власну сорочку, нібито всиновлював дитину, тим самим приймаючи рішення про її життя, а не смерть [10, с. 196].

На свято родини жінки приносили горщик каші з молоком або кашу готувала баба-повитуха, яка приймала дитину. Це була основна страва ритуальної їжі на честь духів-заступників жінки і новонародженого. У слов'ян, як і в багатьох інших народів світу, приготування ритуальної страви пов'язувалося з повір'ям, за яким міфічна істота (у вітчизняній історії – Рожаниця) приходить під час народження дитини і визначає її долю. А тому її треба задобрити, щоб вона допомогла дитині стати здоровою і щасливою. Під час їжі бабка-повитуха, кум чи кума кілька разів піднімали горщик каші догори, висловлюючи побажання щастя і так запрошуючи до хати небесні божества. Оскільки жертвна страва призначалася небесним божествам, Рожаницям, тому вважалася священною, у зв'язку з чим цим посудом вже не можна було користуватися і він розбивався. Історик М. Костомаров акцентував увагу на тому, що кашу готували «Рожаницям» – праматерям світу, а не прабатькам, що узгоджувалося з поняттям про дарування

долі переважно матір'ю, а не батьком, що пов'язано з більш давніми періодами первісної історії, коли дитина належала материнському роду [10, с. 196].

В обрядових діях під час свята родини використовувалися сакральні місця у хаті – піч, поріг, де за уявленнями давніх слов'ян, які збереглися і серед українського населення ще й у ХІХ ст., перебували духи пращурів, що оберігали сім'ю. Наприклад, дитину через поріг кума передавала батькові, при цьому на поріг могли класти жар з печі. Дитину на поріг хати на кілька хвилин міг класти сам батько. Як зауважує М. Сумцов, це називалося «освятити дитя через поріг» [14, с. 30].

По-різному використовувалася піч в обрядах свята залучення до сім'ї. Наприклад, сидючи на печі, мати приймала охрещену дитину на Чернігівському Поліссі [1, с. 139]. Після народження дитини могли спеціально запалювати піч, дитину клали на хлібну лопату, загорнувши у що-небудь, або обгортали тістом і наближали до печі. У цьому разі піч символізувала родинне вогнище, зв'язок із пращурами, а з іншого боку – очисну силу вогню [10, с. 155]. У білорусів хрещена мати на кілька секунд клала дитину під піч, а потім тричі обносила її навколо столу, що символізувало залучення дитини до домашньої оселі. У таких обрядах поєдналися давні, язичницькі, вірування з християнством.

Отже, поступово під впливом різноманітних факторів у давніх слов'ян виникає мала моногамна сім'я, яка стає основним осередком виховання дітей.

Водночас у давніх слов'ян формується родинні поняття і терміни, які зафіксовані у пам'ятках давньоруської літератури. Одним із перших у ХІХ ст. тексти Давньої Русі проаналізував Ф. Буслаєв, виокремивши такі поняття: *братучадо*, *братан*, *братанич*, *братенич* – син брата, племінник; *братучада*, *братанна* – дочка брата, племінниця; *сестренич*, *сестричищ* – син сестри; *сестрична* – дочка сестри. Ці ж терміни зазначені і в словниках давньоруської мови, укладених І. Срезневським у ХІХ ст. (у 3 томах, т. ІІІ, стб. 341–342) та колективом авторів Інституту російської мови АН СРСР у ХХ ст. (у 10 т.) [12, т. 1, с. 306]. Успадковане нерухоме майно з давніх-давен називалося похідними від «дід» і «отец» – «дедина» і «отчина». Успадкування трону також називалося словами «дедний», «отечний». Закінчення *-ичь*, що означало сина і нащадка, здавна було у слов'ян [10, с. 56].

Утвердження родинних стосунків зафіксовано у фольклорі східних слов'ян. Зокрема, у святочних піснях на всій території Східної Європи батько порівнюється із місяцем, мати – із сонцем, діти – із зірками. Наприклад: «Светел місяц – То Тихон сударь, Красно солнце – Настасья его, Часты звезды – То и детки их...» [7, с. 295].

Як зазначалося, життя давньої сім'ї залежало від здоров'я батька, його фізичної сили, тому у фольклорі є частим порівняння батька з дубом:

«Много, много у сыра дуба
Много ветья и поветья,
Много листу зеленого.
Только нет у сыра дуба
Золотой вершиночки,

Позолоченої маковки:
Много, много у Аннушки
Много роду и племени,...
Только нет у Аннушки
Родителя батюшки [7, с. 13].

Також у фольклорі застосовувалися порівняння батька з корінням, а дитя (хлопця, дівчини) – з паростю. Часто дівчина порівнювалася із верхом дерева: «Стой, яблонька, век без верха: Живи, мой батюшка, век без меня!» [8, с. 454–457].

Український мовознавець О. Потебня зауважив, що в українських піснях трапляється невизначене почесне найменування вихованого хлопця чи дівчини як «отецький син», «батькова дочка»: «Перевозила царів та панів, Та отецьких синів». «Отецький син» вважався хорошою людиною: «Як случитця отецький сын, отдасть мене матери». І навпаки, у росіян, «неотецький сын» є невігласом (давньоруською «невежа»), людиною без виховання: «Ты невежа, ты невежа, не отецький сын, Для чего ты, невежа, эдак делаешь?» [7, с. 446]. Вислови «отецький син», «батькова дочка» засвідчували значення сім'ї у вихованні дітей, ролі батьків та оцінювання їх соціальним середовищем.

Дослідниця фольклору і народної моралі М. Гайдай (посилаючись на дослідження П. Чубинського) зазначає, що найбільшим покаранням було вигнання з родини, залишення поза родом: «Нема в світі нещасної од мене – Одріклася вся родина од мене, Приключилася тоска-печаль у мене» [2, с. 89–90]. Перехід нареченої в сім'ю чоловіка ототожнювався з втратою рідного роду-племени, і навіть милого в піснях називали злим розлучником «...Который меня [наречену] ведь он разлучить хотит, Разлучить-то хотит меня с отцом, с матерью, И который он меня с родом, племенем» [2, с. 90].

Давнє родинне право і сімейна мораль західних і східних слов'ян протягом багатьох століть особливе значення надавали стосункам брата і сестри, що пов'язане із залишками первісного авункулата й відбилося у законах Русі та в усній народній творчості й обрядах. Так, перша коротка редакція Руської Правди (XI ст.) надавала право кровної помсти, крім найближчих родичів, і сину сестри. Після смерті батька старший брат ставав господарем дому [11; 2, с. 85].

Брат, як охоронець сестри, мав важливе значення у весільній поезії. Так, в одному із весільних обрядів, записаних у XIX ст., біля нареченої сідав брат або інший родич. Дружка його запитував: Чому ти тут сидиш? – Я бережу свою сестру. – Вона вже не твоя, а наша, – заперечує дружка. – А якщо вона тепер ваша, то заплатіть мені за її прогодування, я одягав її, годував, напував [10, с. 58]. У весільній пісні Архангельської губернії за відсутності батька брат опікувався сестрою: «Благословляет молодёшеньку Восприемный крестный батюшка; Выводит молодёшеньку Родимый брателко» [7, с. 13].

Відголоски первісності, коли брат, а не батько відповідав за менших братів і сестер містилися і у весільних обрядах українців у XIX ст. Зокрема, В. Горленко зазначає, що коли приїздив наречений, брат нареченої скакав на його коневі, а наречений із своїм поїздом повинні були його наздоганяти, щоб отримати від

нього право наблизитися до молоді. Після повернення в хату, брат проголошував довгу промову і вимагав нового викупу [10, с. 58].

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, у VI–XIII ст. у східних слов'ян переважали два типи сім'ї: велика патріархальна, що об'єднувала 3–5 поколінь найближчих родичів по батьківській лінії, та мала, що складалася із батька й матері та дітей, що не перебували у шлюбі. Поступово саме мала сім'я стає основним осередком виховання дітей, зміцнюються родинні стосунки, формуються родинні поняття, зростає відповідальність батьків за виховання дітей, їхні вчинки, а у дітей виховується відповідальність за утримання старих батьків.

Цікавими напрямками подальших досліджень може бути вивчення особливостей взаємин у сім'ї, зміст і шляхи виховання дітей до людей похилого віку, відображення у фольклорі особливостей виховання в родинному колі тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гаврилук Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). Киев: Наукова думка, 1981. 280 с.
2. Гайдай М. М. Народна етика у фольклорі східних і західних слов'ян (проблема добра і зла). Київ: Наукова думка, 1972. 198 с.
3. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / Упор., передмова та переклади М Москаленка. Київ: Дніпро, 1988. 294 с.
4. Київський Літопис. *Літопис Руський* / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. С. 178–367.
5. Козюба В. К. Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел). *Археологія*, 2001. № 1. С. 20 – 31.
6. Малынка А. Родыны и хрестыны (Материал собран в м. Мрине, Нежинского уезда). *Киевская Старина*, 1898. № 5. С. 254–286.
7. Песни собранные П. В. Киреевским. Изданы Обществом Любителей Российской словесности при Императорском Московском университете. Вып. I (Песни обрядовые). Москва: Печатня А. И. Снегиревой, 1911. 355 с.
8. Потебня А. А. О связи некоторых представлений в языке. *Слово и миф*. Москва: «Правда», 1989. С. 444–471.
9. Право у період існування української держави – Київської Русі. *Історія українського права* / За ред. О. О. Шевченка. Київ: Олан, 2001. С. 9–23.
10. Радул О. С. Виховання дітей в процесі життєдіяльності давніх східних слов'ян (VI–XIII ст.). Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. 448 с.
11. Руська Правда (Просторова редакція). *Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т. Т.1: З найдавніших часів до початку XX ст.* / уклад. В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. Київ, 2000. С. 29–39.
12. Словарь древнерусского языка XI–XIV в.: в 10 т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. Москва: Русский язык, 1988–1991. (т. 1–4).
13. Статут князя Ярослава про церковні суди (Просторова редакція) *Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т. Т.1: З найдавніших часів до початку XX ст.* / уклад. В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. – Вид. 2-ге. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2000. С. 41–45.
14. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. *Киевская Старина*, 1889. Т. 27. № 10. С.18–51.
15. Устав Святого князя Володимира, крестившего Русьскую землю, о церковних судах. *Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т. Т.1: З найдавніших часів до початку XX ст.* / уклад. В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2000. С. 39–41.
16. Щапов Я. Н. Брак и семья в Древней Руси. *Вопросы истории*. 1970. № 10. С. 216–219.

REFERENCES

1. Havrylyuk N. K. Kartohrafirovaniye yavleniy dukhovnoy kul'tury (Po materialam rodil'noy obryadnosti ukrayintsev). [Spiritual culture phenomena mapping (based on the materials of birth rituals of the Ukrainians)]. Kyev: Naukova dumka, 1981. 280 s. – [in Russian].
2. Hayday M. M. Narodna etyka u fol'klori skhidnykh i zachidnykh slov'yan (problema dobra i zla) [Folk ethics in eastern and western Slavs folklore (the problem of the good and the evil)]. Kyiv: Naukova dumka, 1972. 198 s. – [in Ukrainian].
3. Zolotoslov. Poetychnyj kosmos Davnyoyi Rusi [Poetic cosmos of the Ancient Rus] / Upor., peredmovna ta perekłady M. Moskalenka. Kyiv: Dnipro, 1988. 294 s. – [in Ukrainian].
4. Kyiv's'kyj Litopys. Litopys Rus'kyj [Kyiv chronicle. Rus chronicle] / per. z davnyorus. L.Ye. Makhnovtsya; vidp. red. O. V. Myshanych. K.: Dnipro, 1989. S. 178–367. – [in Ukrainian].
5. Kozyuba V. K. Istoryko-demohrafichna kharakterystyka davnyorus'koyi sim'yi (za materialamy istorychnykh ta arkheolohichnykh dzherel) [Historico-demographic characteristics of ancient Slavonic family (based on the materials of historical and archeological sources)]. Arkheolohiya, 2001. № 1. S. 20–31. – [in Ukrainian].
6. Malynka A. Rodyny i khrestyny (Material sobran v m. Mrine, Nezhinskoho uyezda) [Childbirth celebration and christening (material collected in the town of Mrina Nizhyn District)]. Kyevs'kaya Starina, 1898. № 5. S. 254–286. – [in Russian].
7. Pesni sobrannyye P. V. Kireevskim. Izdany Obshchestvom Lyubiteley Rossiyskoy slovesnosti pri Imperatorskom Moskovskom universitete. Vyp. I (Pesni obryadovyye) [Songs collected by P. V. Kireyevskiy. Published by the Fans of Russian Word Society at the Moscow Imperial University]. Moskva: Pechatnya A. Y. Snehirevoy, 1911. 355 s. – [in Russian].
8. Potebnya A. A. O svyazi nekotorykh predstavleniy v yazyke. Slovo i mif [On the relation of some language concepts. Word and myth]. Moskva: «Pravda», 1989. S. 444–471. – [in Russian].
9. Pravo u period isnuvannya ukrayins'koyi derzhavy – Kyiv's'koyi Rusi. Istoriya ukrayins'koho prava [Law during the Ukrainian state of Kyivan Rus. History of the Ukrainian Law] / Za red. O. O. Shevchenka. Kyiv: Olan, 2001. S. 9–23. – [in Ukrainian].
10. Radul O. S. Vykhovannya ditey v protsesi zhyttyediyal'nosti davnykh skhidnykh slov'yan (VI–XIII st.) [Children upbringing in ancient eastern Slavs lifestyle (7–13th century)]. Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 2013. 448 s. – [in Ukrainian].
11. Rus'ka Pravda (Prostorova redaktsiya). Khrestomatiya z istoriyi derzhavy i prava Ukrayiny: u 2 t. T.1: Z najdavnishykh chasiv do pochatku XX st. [Rus'ka Pravda (Dimensional edition). Reader in history of state and law of Ukraine in 2 volumes. Vol. 1: from the ancient times to the beginning of the 20th century] / uklad. V. D. Honcharenko, A. J. Rohozhyn, O. D. Svyatoc'kyj. Kyiv, 2000. S. 29–39. – [in Ukrainian].
12. Slovar' drevnerusskoho yazyka XI–XIV v.: v 10 t. [Dictionary of Ancient Russian in 11–14th century: in 10 volumes] / Hl. red. R. Y. Avanesov. Moskva: Russkyj yazyk, 1988–1991. (t. 1–4). – [in Russian].
13. Statut knyazya Yaroslava pro tserkovni sudy (Prostorova redaktsiya) Khrestomatiya z istoriyi derzhavy i prava Ukrayiny: u 2 t. T. 1: Z najdavnishykh chasiv do pochatku XX st. [Prince Yaroslav the Wise Code on church trials (Dimensional edition). Reader in history of state and law of Ukraine in 2 volumes. Vol. 1: from the ancient times to the beginning of the 20th century] / uklad. V. D. Honcharenko, A. J. Rohozhyn, O. D. Svyatoc'kyj. – Vyd. 2-he. Kyiv: Vydavnychyj dim «In Yure», 2000. S. 41–45. – [in Ukrainian].
14. Sumcov N. F. Kul'turnyye perezhivaniya [Cultural experience]. Kiyevskaya Staryna, 1889. T. 27. № 10. S.18–51. – [in Russian].
15. Ustav Svyatoho knyazya Volodymyra, krestyvsheho Rus'skuyu zemlyu, o tserkovnykh sudakh. Khrestomatiya z istoriyi derzhavy i prava Ukrayiny: u 2 t. T.1: Z najdavnishykh chasiv do pochatku XX st. [St. Prince Volodymyr, who baptized Rus lands, Statute on church trials (Dimensional edition). Reader in history of state and law of Ukraine in 2 volumes. Vol. 1: from the ancient times to the beginning of the 20th century] / uklad. V. D. Honcharenko, A. J. Rohozhyn, O. D. Svyatoc'kyj. Kyiv: Vydavnychyj dim «In Yure», 2000. S. 39–41. – [in Russian].
16. Shhapov Ya. N. Brak i syemya v Drevney Rusi [Marriage and family in Ancient Rus]. Voprosy istoriyi. 1970. № 10. S. 216–219. – [in Russian].